

A csábítási elmélettől a tudattalan hermeneutikájáig – a pszichoanalízis születése*

I. BEVEZETÉS

Minden kultúra saját, a naturalista megközelítések szempontjából meglehetősen esetleges, mert kulturális-történeti módon kialakult nyelvi-fogalmi rendszerének sémái szerint bontja ki magának a világot, önti formába tapasztalatait és választja ki a létezőkhöz való végtelen számú viszonyulási lehetőségéből azt a vékonyka szeletet, amit azután valóságnak tekint.¹ Descartes egységes és ön-maga számára transzparens *egója*, Locke *tabula rasaként* megszülető, majd a tapasztalás útján szállított képzetekkel benépesülő elméje, valamint Hume koncepciója az elme mechanikájáról és a képzetek háromféle kapcsolódási módjáról testesítették meg a modernitás reduktív attitűdjének első nagy hatású megközelítéseit a mentális tartományával, az emberi pszichével kapcsolatban. Ezek az elképzelések kirívóan szimplifikált modelleket képviselnek a középkor vagy a klasszikus görög filozófia antropológiáihoz képest: *a lélek egységes, átlátszó és uralható*. A modernitás eltárgyasító-mechanizáló reduktív beállítódása, amely a kepleri–galilei–newtoni tudományos forradalomtól kezdődően oly hatékonyan bizonyult a természettudományok számára, lélektani szempontból már-már bizarrnak tűnhet.

A 19. század utolsó harmadában megszülető pszichológia a modernitás tradícióját folytatta, megpróbálta elszakítani a mentális tartomány vizsgálatát a filozófiától, és a természettudományok módszereivel kutatni: alapító tette a kísérleti módszer adaptálása volt. Freudnak ezzel szemben egészen más utat kellett választania, ha olyan elméletet és gyakorlatot szeretett volna létrehozni, amivel képes befolyásolni a lelki működéseket: az 1890-es évek empiricista próbálkozásait félretelva egy sajátos hermeneutikai tudományt, egyben gyógyító módszert alkotott. Ezt pedig úgy tudta megtenni, hogy saját naturalista deklarációival ellentétben a modernitás reduktív antropológiáit a német romantikus tradícióval oltotta be. Az álom, a képzelet, az érzelmek, a melankólia a roman-

* A tanulmány a K 112542 sz. OTKA kutatási projekt támogatásával készült.

¹ „Az, hogy a világ az én világom, abban mutatkozik meg, hogy a nyelv határa (a nyelvét, amelyet egyedül én értek) az én világom határait jelenti.” (Wittgenstein 1963, 562.)

tika számára az irracionális birodalmába tartoznak, Freud azonban a legtisztább felvilágosodás szellemében igyekezett kiterjeszteni rájuk a racionális hatókörét. A pszichoanalízis a hermeneutikai eljárás egy sajátos, életrajzi kontextusban és az analitikus elmélet által konstituált narratív sémában megvalósított változata. Mielőtt azonban megalkotta volna ezt a különös hermeneutikát, az 1890-es években a pszichoanalízis atyja többször is megkísérelte elméletét empirista alapokra helyezni.

II. A FIATAL, REDUKCIONISTA FREUD MÍTOSZA

Freud elképzelését a lelki jelenségekről életpályája kezdeti szakaszában általában azonosítják a durva fiziológiai redukcionizmussal. Redukcionista korszakának utolsó állomása lett volna az az 1895-ben keletkezett torzó, amely csak több mint egy évtizeddel halála után került elő, és amelyet – bár Freud nem adott neki címet – az *Entwurf einer Psychologie (Egy pszichológia tervezete; a továbbiakban Tervezet – Freud 1950)* néven emlegetnek. Freudra azonban valójában enyhébb és rövidebb ideig tartó hatást gyakorolt a német neuropatológia fiziológiai redukcionizmusa, mint azt általában feltételezik. Josef Breuer 1882-ben, amikor beszámol fiatal barátjának, Freudnak később oly híressé vált betegével, Anna O-val folytatott katarzisterápiájáról, már egy olyan ténnyel szembesíti (Jones 1983. 201), amellyel kapcsolatban Freud tanáraitól szerzett ismeretei teljességgel csődöt mondanak.² 1885-ben, 29 éves korában Freud hathónapos ösztöndíjjal Párizsba utazik, hogy Jean-Martin Charcot-tól, a német iskolával ellentétes szemléletű francia klinikai-leíró neuropatológia vezéralakjától tanulhasson. Freud szinte azonnal felismeri a valódi horderejét Charcot demonstrációinak, amelyek során hipnózisban adott instrukciókkal váltott ki disszociatív folyamatokra utaló cselekvéseket. Ezt mutatja, hogy Freud ekkoriban, valószínűleg 1886 elején felajánlott Charcot-nak egy olyan kutatást, amelyben organikus és hisztériás eredetű anesztéziás jelenségeket hasonlított volna össze, kimutatva, hogy az utóbbi esetben az anesztézia nem a tényleges szervi lokalitást mutatja, hanem a hétköznapi elgondolkolást a testrészekről. Hazatérése után megjelenő első cikkeiben Freud egyértelmű tanúbizonyosságát adja a német iskolával szembeni fenntartásainak. Ezekben a rövid írásokban tanárainak az idegrendszer működésére vonatkozó rigidén lokacionista elképzeléseit bírálja (Freud 1887/1966; 1888/1956a; 1888/1966b; 1889/1966). Ez idő tájt Charcot és Hippolyte Bernheim (aki a Charcot-éval rivális nancyi iskola vezéralakja) hipnózissal foglalkozó könyv-

² Freud rosszul emlékezik, amikor „szakmai önéletrajzában” arról ír, hogy Breuer ezt a számára rendkívül fontos esetet sokáig „titokban tartotta”, ahelyett, „hogy a tudományt gazdagította volna általa” (Freud 1989. 27). Egy 1882. november 19-én írt leveléből kiderül, hogy Breuer előtte való nap részletesen beszámolt neki az esetről (Sulloyway 1987. 76).

veit fordítja németre (Jones 1983. 192). 1885 és 1890 között nézetei Charcot fiziológiai hipnózisfelfogásától eltávolodva fokozatosan Bernheim *pszichológiai* koncepciója felé közelednek a hipnózissal kapcsolatban. 1891-ben az afáziáról írt neurológiai munkájában Freud egyértelműen kifejezésre juttatja, hogy nem fogadja el a német iskola fiziológiai redukcionizmusát. Wundthoz hasonlóan úgy véli, hogy „az idegrendszerben lejátszódó fiziológiai események sora és a lelki folyamatok közötti viszony valószínűleg nem ok–okozati jellegű. A lelki egy, a fiziológiaival párhuzamos folyamat”.³

Ami a *Tervezetet* illeti, az, úgy tűnik, szerényebb szerepet játszott Freud gondolati fejlődésében, mint ahogyan eleinte feltételezték. Már James Strachey, a *Standard Edition* szerkesztője és fordítója megjegyzi, hogy Freud a *Tervezet* legtöbb fogalmát „inkább a pszichológiai jelenségeket szem előtt tartva”, semmint a neurológiai adatokból kiindulva alkotta meg (Strachey 1966. 646). Paul Ricœur, a neves francia fenomenológus pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy a *Tervezetben* szereplő „idegi energia” fogalma valójában álmennyiség, csupán sugallja a mérhetőség gondolatát, anélkül azonban, hogy erre ténylegesen lehetőséget kínálna (Ricœur 1970). Solms és Saling egyenesen amellett érvelnek, hogy Freud e néhány hét alatt papírra vetett, félbemaradt kísérletében nem neurológiai ismereteinek pszichológiai gondolkodására gyakorolt hatását kell látnunk, hanem éppen fordítva: a *Tervezet* neurológiai fogalmai valójában Freud pszichológiai elképzeléseihez *ad hoc* módon hozzáillesztett álneurológiai terminológiát képeznek.⁴

Freud feltételezett redukcionista korszakát a fentiek alapján olyan történeti konstruktumnak tekinthetjük, amelyet a pszichoanalízisre irányuló legkülönbélebb, egymással is rivalizáló kisajátítási szükségletek legitimációs igénye éltet. Habermas számára, aki a freudi metapszichológia „szcientista önfélreértését” bírálja, Freud redukcionista korszakának az lenne a funkciója, hogy a pszichoanalízis naturalista mozzanatait teljes egészükben ehhez kapcsolhassa, s ezzel a pszichoanalízisben diszfunkcionális idegen testté változtassa őket. A pszichoanalízist empirikus tudománynak tekintő naturalista pozíciót ezzel szemben a *kontinuitás* hangsúlyozása jellemzi. A naturalista pozíció vagy közvetlenül támaszkodik Freud feltételezett neurológiai redukcionizmusára – természetesen a Habermaséhoz képest ellenkező előjellel értékelve azt –, és azt a pszichoanalízis eredeti, autentikus változatának kiáltja ki a *Tervezet* képében, ahogyan Karl Pribram teszi (Pribram 1969), vagy pedig *közvetve* használja fel a természettudományos módszerek legitimálására, mondván – Freudot követve ebben –, hogy a pszichoanalízisben annak atyja továbbra is azt a fajta „biológiai szemléletű”,

³ Freud 1891/1953. 55. (Freud ezt a gondolatot H. Jacksontól veszi át.)

⁴ Solms–Saling 1986. A két szerző szerint Freudra valóban gyakorolt hatást neurológiai múltja a pszichoanalízis elméletének kidolgozása során, ám neurológiai ismeretei nem a *Tervezetben*, hanem a korábban már idézett afázia-tanulmányon keresztül hatottak a pszichoanalízisre.

„természettudományos”, „empirikus megfigyeléseken alapuló” stb. megismerést folytatja, amelyet neurológusként elkezdett, csupán tárgya változott meg, amelyet azonban ugyanazokkal a módszerekkel kell kutatni, mint az állati és emberi idegrendszert.

A szcientista rekonstrukció egy árnyaltabb változatát dolgozta ki mostanában Freuddal és a pszichoanalízissel kapcsolatban egy Nobel-díjas neurológus, egyben eszmetörténész, Eric R. Kandel. Kandel tisztán látja Freud írásművészetének és hermeneutikai meglátásainak a jelentőségét:

[I]rodalmi tehetsége már önmagában is tartós helyet biztosított volna Freud számára a modern kultúrában. Stílusának tisztasága és mozgalmassága az emberi viselkedésről és a tudattalan folyamatokról szóló tanulmányait olyan izgalmas detektívregényekhez teszi hasonlóvá, amelyek titka nem kevesebb, mint az emberi lélek működése. Öt legfontosabb esettanulmányának – Dóra, Kicsi Hans, A Patkányember, Schreber bíró, A Farkasember – a főszereplői éppannyira részévé váltak a modern irodalmi kánonnak, akárcsak Dosztojevszkij hősei. (Kandel 2012. 76.)

A neurológus-eszmetörténész mégis azt tartja Freud legfontosabb teljesítményének, hogy naturalizálta az emberi lelket, vagyis „kivonta az elmét a filozófia birodalmából és a pszichológia éppen kialakuló tudományának a központi témájává tette”. Kandel szerint Freud felismerte, „hogy a lélek pszichoanalitikus tudományának az alapelvei meg kell hogy haladják a klinikai megfigyeléseket”, és „ugyanannak a kísérleti-elemző módszernek kell alávetni őket, amelyet Rokitsansky a test tanulmányozásánál, Ramón y Cajal pedig az agy tudományának kidolgozása során alkalmazott” (Kandel 2012. 76).

III. FREUD SIKERTELEN PRÓBÁLKOZÁSAI EGY EMPIRICISTA LÉLEKTAN LÉTREHOZÁSÁRA AZ 1890-ES ÉVEKBEN

A fentiek mindenestre azt mutatják, hogy Freud gondolati fejlődése csak jelentős szimplifikáció árán jellemezhető úgy, mintha egyenes vonalban haladt volna a német neuropatológia fiziológiai redukcionizmusától a lelki jelenségek önálló diszciplínájának kidolgozásáig. Ennek a pályának nem csupán a kezdőpontjával van baj – ugyanis, mint láthattuk, a *Tervezet* előtti Freud redukcionizmusa korántsem volt olyan végletes, mint azt általában feltételezik –, hanem a későbbi szakaszaival is. Tény ugyanis, hogy Freud soha nem szakít teljes határozottsággal a neurológiai-fiziológiai redukcionizmussal. „Biokémiai utópizmusáról” tanúskodó megnyilatkozásai mellett (Jones 1983. 225) erről árulkodik többek között élete utolsó, befejezetlen írása is, amelyben az agykéreghez rendeli hozzá az ént, a lelki élet általa hiposztázált alrendszerét (Freud 1982). Freudot lényegében egész életében a pozitivistá-reduktív tudományideál és a reductív

törekvéseknek ellenálló humán jelenségek iránti érdeklődés kettőssége tartotta hatalmában. Eredetileg jogi egyetemre készül, és csak hosszas habozás után szánja rá magát, hogy végül is az orvosi egyetemre iratkozzon be. Döntésében azonban, mint visszaemlékezik rá, jellemző módon Goethe természetről szóló esszéje (*Die Natur*), George Steiner szavaival: „orfikus töredékei” befolyásolják meghatározó módon (Freud 1989. 15). Goethe a 18. század második felében kialakuló *Naturphilosophie* egyik meghatározó alakja volt. Világképét az élő, lélegző, szellemmel telített világegyetem víziója határozza meg, amely ezoterikus vonásokat hordoz magában, és amelynek gyökerei Paracelsusig (1493–1541), a modern, empirikus megfigyeléseken alapuló orvoslás első képviselőjéig és más reneszánsz hermetikuskig nyúlnak vissza.

Az egyetemi évek alatt Brücke laboratóriumában folytatott kutatómunka kétségtelenül természettudományos elköteleződést jelez, a huszadik századi filozófia és pszichológia számára később oly jelentőssé váló Franz Brentano filozófiai kurzusainak intenzív látogatása azonban arra utal, hogy Freud a nem empirikus tudományok iránt is figyelemre méltó érdeklődést mutat. Az egyetem befejezése (1881) utáni évben folytatja szövegtani kutatásait Brücke intézetében, kényszerítő anyagi okok miatt azonban még ebben az évben úgy dönt, hogy a kutatói pályát az idegorvosival cseréli fel. 1885-től, mint láthattuk, intenzíven foglalkozik a hipnózis elméletével és gyakorlatával. Legkésőbb 1891-re Freud már határozottan elutasítja a német neuropatológiai iskola fiziológiai redukcionizmusát, és dualista szemlélettel tekint a lelki jelenségekre.

Az elméletképzés szempontjából nézve, úgy tűnik, semmi nem akadályozná abban, hogy a pszichoanalízist mint saját, nem-fizikalista terminológiával rendelkező, önálló tudományt konceptualizálja; az idősebb barátjával és kollégájával, Josef Breuerral közösen írt *Studien über Hysterie* (1893–1895) *katarzismodellje* pedig arról tanúskodik, hogy Freud valóban elindult ebbe az irányba. Ezzel párhuzamosan azonban másfajta erőfeszítéseket is tesz, amelyek célja a neurózisok szexuális etiológiájának kidolgozása. Freud e korai elmélete szerint a patogén tényező nem a szexualitást *szimbolizáló* folyamatok zavara, hanem a szexuális élet konkrét, viselkedéses diszfunkciói. A Fliessnek írott levelek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Freudot ekkoriban, a kor általános látásmódjának megfelelően, a neurózisok szexuális etiológiájának valamilyen mechanisztikus-biológiai modellje foglalkoztatja (Sulloway 1987). A Fliess-levelek tanúsága szerint 1892 és 1895 között köti le leginkább a gondolat, hogy a lelki megbetegedések és a szexuális viselkedés között valamilyen közvetlen kapcsolat áll fenn. A levelekben olyan megfogalmazásokkal találkozhatunk, hogy a női neuraszténia a férfi neuraszténiájának közvetlen következménye, míg a férfineurózis oka lehet például a serdülőkori maszturbálás; patogén tényezőt jelent Freud szerint a *coitus interruptus* mindkét nemnél, valamint megemlíti az örökletes tényező lehetőségét is (Freud 1885/1950. 177–184). Egy 1895-ben tartott előadásában úgy vélekedik, hogy amennyiben „korábban egészséges férfiaknál szorongásos

neurózis lép fel, úgy ez az önmegtartóztatásban gyökerezik; a nőknél ezt a jelenséget többnyire a *coitus interruptus* idézi elő” (id. Jones 1983. 227). Bár ezek az elképzelések a pszichoanalízis későbbi fejlődése folyamán jórészt eltűnnek, az *aktuálneurózis* kategóriája, amely a szexuális diszfunkciók közvetlen hatására keletkező, az analízis számára nem hozzáférhető neurózisfajtát jelöl, árukkodóan őrzi emléküket.⁵

A *Tervezet* ezek szerint Freudnak már a második olyan kísérlete volt, amellyel empirikusan ellenőrizhető, operacionalizálható fogalmakhoz próbálta kapcsolni elméletét. Míg az első modellben a szexuális élet feltételezett diszfunkciói tették volna lehetővé falszifikálható hipotézisek felállítását, a *Tervezet* modellel azzal kecsegtette Freudot, hogy a pszichológiai jelenségeket neurológiai adatokkal sikerül majd összekötnie. Miként az első kísérletnek, ennek is megtalálhatók bizonyos maradványai későbbi gondolati építkezésében. Freud utolsó arra irányuló próbálkozása, hogy a pszichoanalitikus hipotéziseket a „pozitív tények” birodalmához kapcsolja, a *csábításelmélet* volt, amely szerint a neuróziist kiváltó patogén tényező egy, a „külső valóságban” – többnyire a gyermekkorban – ténylegesen lejátszódott csábítás traumája. Saját visszaemlékezései szerint ezt az elméletet önanalízise eredményeképpen, 1897-ben adta fel. Jones rávilágít, hogy Freud ezt megelőzően gondolatban – testvéreivel kapcsolatban – saját apját is effajta csábítással vádolta. Akárhogyan is, Freud ettől az időponttól kezdődően arra az álláspontra helyezkedik, hogy a csábítások, amelyekről az analizált beszámol, az esetek döntő többségében a páciens gyerekkori fantáziáiban – ahogyan Freud mondja, a „pszichikus valóságban” –, nem pedig a „külső” valóságban játszódnak le.

A fenti három redukciós kísérlet maradványai nyersanyagot szolgáltatottak Freud későbbi elméleti építkezéséhez. Freud módszere mindhárom esetben az, hogy fogalmait nem elveti, hanem átértelmezi, metaforákká változtatja őket. Így kerülnek az analitikus elméletben a kezdetben szó szerinti értelemben vett szexuális funkciók helyébe a szexuális jelentéseket reprezentáló szimbolizációs folyamatok, így értelmeződik át az „idegi energia” kezdetben fiziológiai entitásként elgondolt fogalma a libidó pszichológiai fogalmává, végül így lép a reálisan elszenvedett csábítás traumájának helyébe a gyerek *saját* fantáziája arról, hogy a felnőtt őt elcsábítja. Freud mindhárom elvetett teóriájának magja köré mások később egész rendszert építettek, vagy legalábbis erre alkalmasként méltatták azokat. A szexualitással kapcsolatban Wilhelm Reich orgazmuselmélete erre a példa, a *Tervezet* modelljét illetően Karl Pribram méltatása, míg a csábításelméle-

⁵ Freud egy 1925-ös írásában ezeket olvashatjuk: „Klinikai szemszögből tekintve az (aktuál) neuróziistokat szükségszerűen a mérgezőségek meg az olyasféle rendellenességek mellé kell helyezni, amilyen például a Graves-kór. Ezek az állapotok bizonyos rendkívül aktív anyagok túlságosan nagymérvű jelenlétéből vagy relatív hiányából adódnak, függetlenül attól, hogy ezeket az anyagokat maga a test állítja-e elő, vagy kívülről juttatják a testbe.” (Id. Jones 1983. 225.)

tet a húszas évek végén Ferenczi Sándor, a hetvenes évektől kezdődően pedig a családon belüli abúzus témájának egyre erőteljesebb publicitásával párhuzamosan a feminizmus egyes képviselői, valamint a „*recovered memory*” („visszanyert emlékezet”) elméletének hívei próbálták meg rehabilitálni (Reich 1977; Pribram 1969).

Amennyiben Freud nem hajtotta volna végre a fentebb említett átértelmezéseket, műve ma már bizonytalannal csupán tudománytörténeti érdekességgel rendelkezne, és korának többi olyan mechanizáló próbálkozása között tartanánk számon, amely neurológiai vagy másfajta, többnyire darwinista fogantatású természettudományos hipotézisekkel rugaszkodott neki a lelki működések magyarázatának. Sulloway könyve bőséges ízelítőt ad ezekből a kísérletekből (Sulloway 1987). Érdekes megfigyelni, ahogyan ezekben az elméleti próbálkozásokban – például Wilhelm Fliessnél vagy a kortársakra rejtélyesen nagy hatást gyakorló Otto Weiningerrel – a tizenkilencedik század végének pozitivisták szemlélete nemritkán a schellingi természetfilozófia költői szemléletmódjával, a fanatikus szcientizmus szélsőségesen spekulatív gondolkodással, Fliess esetében egyenesen számmisztikával keveredik (Fliess 1907; Weininger 1903). Miközben azonban ezek a vállalkozások a természettudományos ismeretek és a lelki jelenségekről felhalmozott tradicionális tapasztalatok közötti rövidre zárást bizonyulnak, Freudnak olyan átfogó elméleti rendszert és gyakorlatot sikerült létrehoznia, amellyel radikálisan átformálta a nyugati ember önmagáról alkotott képét.

IV. FREUD ERŐSÖDŐ KÍSÉRLETELLENESÉGE MINT METODOLÓGIAI TISZTÁNLÁTÁSÁNAK IMPLICIT BIZONYÍTÉKA

Freud csupán azért alkothatta meg a huszadik század egyik legbefolyásosabb elméletét és gyakorlati módszerét, mert, bármennyit beszélt is róla, nem próbálta tárgyát a számára eredetileg rendelkezésre álló módszerhez, a kor fogalmait szerint üdvözítőnek gondolt pozitivisták metodológiai elképzelésekhez hozzáidomítani. Mihelyt empirista elméletalkotási kísérletei a lelki jelenségek magyarázatánál csődöt mondtak, virtuóz könnyedséggel átértelmezte azokat, és az általa életre hívott biográfiai-hermeneutikai módszerbe építette be, illetve ezzel a módszerrel váltotta fel őket. Feszültség támadt azonban metodológiai deklarációi és a ténylegesen alkalmazott hermeneutikai módszer között. Freud egyfelől, amikor metodológiai sorolja be az általa létrehozott diszciplínát, minden esetben deklarálja, hogy természettudománynak tekinti azt. Másfelől meszesemenő közönyt tanúsít akkor, amikor a természettudományok legfontosabb módszerének, a kísérleti igazolásnak a pszichoanalízisbe való bevezetésének a lehetősége vetődik fel. A freudi életmű kiterjedésével párhuzamosan mind világosabban rajzolódik ki az a tendencia, hogy Freud egyre jobban elfordul az

empirikus igazolás gondolatától. 1914-ben még úgy méltatja Jungnak a szóaszociációkra adott válaszok reakcióidejét vizsgáló kutatását, hogy az az „első híd, amely a kísérleti pszichológiát a pszichoanalízishez kapcsolja” (id. Rosenzweig 1976. 171), később viszont úgy ítéli meg, hogy ez a módszer semmit nem hozott a pszichoanalízis számára (Jung 1918). 1918-ban, az *Álomfejtés* ötödik kiadásában megjelenő lábjegyzetében Freud még udvariasan kitér az elől, hogy Otto Pözlnek a pszichoanalitikus álomelmélet empirikus alátámasztására irányuló vállalkozását metodológiai szempontból méltassa, mondván, hogy az „messze túlmegy azokon a célokon, amelyeket a jelen könyv értelmében vett »álmofejtés« maga elé tűzhet” (Pözl 1960). 1934-ben azonban, Saul Rosenzweig hasonló tárgyban hozzá írott levelére már szinte teljes elutasítással válaszol:

Nagy érdeklődéssel olvastam tanulmányait a kísérletekről, melyekkel a pszichoanalízis állításait szándékozik alátámasztani. Én, a magam részéről nem látom túl sok értelmét az effajta vállalkozásoknak, mivel a *megbízható megfigyelések bőséges tárháza*, amire ezek az állítások hivatkozhatnak, szükségtelemné teszi kísérleti úton történő igazolásukat. Akárhogy is, a dolog nem árthat. (Id. Rosenzweig 1976. 171; kiemelés tőlem.)

Végül 1937-ben, amikor egy olyan folyóirat ötletét vetik fel előtte, amely a pszichoterápiás elméletek kísérleti alátámasztását tűzte volna ki céljául, már teljesen szükségtelenné ítéli a vállalkozást.⁶ Ahogyan Jerome Bruner, a kognitív forradalmat előkészítő *New Look* irányzat egyik elindítója jegyzi meg a Donald P. Spence amerikai pszichoanalitikus könyvéhez írt *Előszó*ban, valóban arról lehet szó, hogy a „pszichoanalízis a pozitivizmust hívta segítségül, hogy legitimizálja azt az állítását, amely szerint a kauzális kapcsolatokat tanulmányozó determinisztikus tudomány” lenne (Spence 1982. XI). Néhány jelentős kivételtől eltekintve – mint amilyen például a húszas években Ludwig Binswanger, aki valószínűleg elsőként nevezi hermeneutikának a pszichoanalízist, vagy Thomas Mann, aki a Mester 80. születésnapján elmondott ünnepi beszédében a pszichoanalízisnek Nietzschével és Schopenhauerrel, no meg Junggal való rokonságára hívja fel a figyelmet (Binswanger 1955; Mann 1970) – kijelenthetjük, hogy a pszichoanalízis naturalista identitását megkérdőjelezni egészen a hatvanas évekig egyet jelentett a Freud tudománya elleni támadással.

⁶ Vö. Rosenzweig 1976, amely Freud kísérletellenes attitűdjével bővebben foglalkozik.

V. FREUD ELHAGYJA A NATURALISTA TUDOMÁNY FÖLDJÉT, ÉS MEGALAPÍTJA A MÉLYHERMENEUTIKA BIRODALMÁT

A századforduló talán az utolsó olyan korszak, amikor még megalkotható egy pszichoanalízishez hasonló *grand récit*. Ma már senki sem engedhetne meg magának olyasfajta kalandozásokat, mint Freud a pszichoszexuális élet fázisairól szóló elméletében, majd az 1910-es évektől kezdődően kultúrantropológiai, illetve az életösztön és a halálösztön dichotómiájára vonatkozó fejtegetéseiben. A német kultúrkör sajátos állapota kellett ehhez, a Helmholtz-iskola radikális redukcionizmusa, a romantikus gyökerű schellingi természetfilozófia még meglévő erőteljes hatása, legfőképpen pedig Freud két közvetlen elődjének, Schopenhauernek és Nietzsche-nek a munkássága. A német egyetemeket termékeny kettősség jellemezte a 19. század utolsó harmadában, ami a kísérleti pszichológia mellett a pszichoanalízis születése szempontjából is kulcsfontosságú volt. Freud esetében különösen szembeszökő a kettős vonzódás a természettudományokhoz és a humán tudományokhoz. „Freud egyszerre a 19. századi pozitívista tudományos eszme s a romantikus, lázadó és interpretatív hagyomány gyermeke” – írja Pléh (2010. 395). Freud egyik titka, hogy kiegyensúlyozottan merített mind a modernista, mind pedig a romantikus szellemi hagyományból. Ez a kettős kötődés jellemezte többé vagy kevésbé a 19. század több nagy óriását, így Hegelt, Marxot, mi több, magát Darwint is. Mindenesetre Freud metodológiai kettősségét életpályája kezdeti, anatómus-neurológusi szakasza jócskán felerősíti. Kreativitása igazi kibontakozásához arra volt szüksége, hogy visszataláljon az adottságainak igazán megfelelő humán tudományokhoz, amelyekről 17 éves korában, amikor elkezdte az orvosi egyetemet, elfordult. „Olyasfajta tudásvágy élt bennem, amely inkább az emberi viszonylatokra, mint a természet tárgyaira irányult” (Freud 1989. 14). A pszichoanalízis heurisztikájában ugyanakkor kapóra jöttek a természettudományos metaforák, miközben Freud és követői „bigott” naturalista *Weltanschauung*ja miatt egészen a hatvanas évekig megmaradt a pozitívista öndefiníció is, ami nélkülözhetetlen volt a pszichoanalízis legitimálásához. A húszas évektől, a Bécsi Kör filozófusainak fellépésétől kezdődően egészen az ötvenes évekig, az analitikus nyelvfilozófia megjelenéséig – vagyis a pszichoanalízis elfogadtatására tett kísérletek évtizedeiben – a pozitívizmus dominálta a tudományfilozófiát.

A 19. század utolsó harmada tehát olyan szellemi közeget kínál Freud számára, ahol nemritkán kéz a kézben jár a természettudományok mindenhatóságában bízó szcientizmus és a spekulatív miszticizmus (Gyimesi 2011), s különös frigyükből fantasztikusnál fantasztikusabb elméletek születnek.⁷ Ismeretes, hogy Freud legjobb barátja, Wilhelm Fliess berlini orr- és torokspecialista szilárdan hitt a nazogenitális elméletben, vagyis abban, hogy az orr és a női nemi

⁷ A zsidó miszticizmusnak Freudra gyakorolt hatásáról lásd Bakan 1957.

szerv közvetlen fiziológiai kapcsolatban áll egymással, így logikusnak tűnt számára, hogy az orrkagyló operációjával próbáljon különféle nőgyógyászati panaszokat megszüntetni (Sulloy 1987. 151). Fliess ezzel a fantasztikus teóriájával az 1890-es évek elején nem állt egyedül, számos elmélet próbálta ekkoriban rövidre zárni a testi és a lelki kapcsolatát. Mint láthattuk, a nemi élet feltételezett patogén diszfunkcióival kapcsolatban, ideértve a szexuális abúzusokat is, Freud maga is hasonlóan merész koncepciókkal kísérletezett, mielőtt megalkotta volna a pszichoanalízist. Freud vonzódása a misztikus, spekulatív Fliesshez, vagy érdeklődése a telepátia iránt, amiben, ahogyan Gyimesi Júlia *Pszichoanalízis és spiritizmus* című könyvében rávilágít, elsősorban Ferenczi és Jung hatását kell látnunk, azt bizonyítja, hogy ezek a komoly férfiak egy kisgyermek vagy inkább egy lelkes kamasz naivitásával vártak arra, hogy feltáruljanak előttük a természet és az élet titkai. Székács István, a második világháború utáni magyar pszichoanalízis egyik jelentős alakja kijelenti: „[A]gyvelőtevékenység nélkül lelki élet, lelki tevékenység nincs. [...] Arról azonban, hogy mi az összefüggés a kettő között, igen keveset tudunk. Nekem az a benyomásom, hogy tulajdonképpen már tudjuk, csak még nem fedeztük fel. Hogy úgy mondjam, az orrunk előtt van a megoldás, csak még nem vettük észre.” (Hadas 1995. 35.) A fátyol tehát bármikor fellibbenhet a természet legfeltettebb titkáról, az agy és a lélek kapcsolatáról. Dédelgetett vágyálmának megfelelően Freudnak a Bécsi Egyetem udvarán álló mellszobrán a Szophoklész *Oidipusz királyából* származó mondat olvasható: „Ki a nagy talányt megoldta, emberek közt legnagyobb.” Freud nagysága azonban, mint utaltam rá, éppen abból eredt, hogy szakítani tudott a testi és lelki viszonyát rövidre záró hipotézisekkel. Empiricista fiaskói után nem kergette tovább a pszichológiában a redukcionizmus délibábját. A zátonyra futott naturalista próbálkozásokat feladva az 1890-es évek második felében egy olyan, gyökeresen új hermeneutikai elméletet és gyakorlatot hozott létre, amely alkalmasnak bizonyult a lelki problémák gyógyítására.

VI. A KOKAIN VALÓDI SZEREPE A PSZICHOANALÍZIS KELETKEZÉSE SZEMPONTJÁBÓL

Korántsem biztos, hogy Freud képes lett volna erre a jelentős teljesítményre azon „varázs-szer” (Freud nevezi így menyasszonyához és barátjához, Fliesshez írt leveleiben) segítségével nélkül, amelynek 1884 és 1887 között Európában ő maga volt a leghatékonyabb és leglelkesebb propagátora. Freud transzfigurációját természettudósból hermeneutává Frederick Crews és mások lassan négy évtizede arra próbálják visszavezetni, hogy 1895 és 1899 között jelentősen növelte 1884-től datálható kokainfogyasztásának intenzitását, ennek következtében személyisége megalomán, gondolkodási stílusa fegyelmetlen lett (Scheidt 1973; Swales 1989; Thornton 1983; Crews 2011a, 2011b). Crews valamiféle

kettős személyiséggel ruházza fel Freudot. Az amerikai pszichológiatörténész cserbenhagyja metszően éles, elegáns stílusa, amikor rá nem jellemző módon a következő homályos metaforához folyamodik a kokain Freudra gyakorolt hatásának a leírására:

A pszichoanalízis tehát nem a kokainfüggőség terméke volt, hanem abból a struktúrából emelkedett ki, amit Freud kokain-énjének nevezhetnénk – személyiségének abból az oldalából, amely számára „minden áttetszővé vált” a megvilágosodás rohaiban, és amely számára a személyes végzet és az intuitív ösztön lépett a tudományos tesztek szokásának a helyébe. Egyértelműen ennek a kokain-szelfnek kötelezte el magát 1899 novemberében, az *Álomfejtés* publikálásával, egy olyan könyvvel, amely azt sugallja számunkra: azzal, hogy illusztrálta bonyolult álomelméletét, egyúttal már „bizonyította” is. (Crews 2011b. 8.)

A kokain erős hatású pszichofarmakon, és Crews és mások kutatásai szinte bizonyossá teszik, hogy fogyasztása valóban hatást gyakorolhatott Freud munkásságára. *A kokain-tézis mégis hamis*, a lényegét illetően Crews téved, mivel szcientista bornírtsággal az empirikus tudományok játékszabályait kéri számon a pszichoanalízisen. Így válik Crews olvasatában Freud szépreményű, derék természettudósból hermeneuta kuruzslóvá „féktelen ambíciói” és a kokain hatására. Ez ugyanolyan abszurd állítás, mint Henri Rousseau szemére vetni, hogy derék fináncból festővé züllött. Freud valószínűleg neurológusnak sem lett volna utolsó, azonban természettudósként semmiképpen nem válhatott volna belőle a 20. század meghatározó gondolkodója. Képességei és adottságai másra predesztináltak. Crews Freud és menyasszonya, Martha Bernays 1882 és 1886 közötti, 2000 óta kutatható levelezését feldolgozva meggyőzően érvel amellett, hogy Freud személyiségére és kognitív stílusára már a nyolcvanas évek közepén befolyást gyakorolhatott a kokain (Freud Collection, Library of Congress). A Freud–Fliess-levelezésből pedig Crews arra következtet, hogy Freud gondolkodási fegyelmét a kokain erősen rombolta, kritikai érzékét szinte teljesen kikapcsolta, ráadásul nagyzási hóbortot eredményezett nála. Minden attól függ azonban, hogy a kész produktumot, Freud pszichoanalízisét hogyan ítéljük meg. Ha a huszadik század egyik legjelentősebb eszmerendszerét látjuk benne, akkor így kell fogalmaznunk: Freud kreativitását, munkabírását és magabiztosságát a pszichoanalízis alaptételeinek megformálása idején, az 1890-es évek második felében az Európában az egy évtizeddel korábban elsősorban általa propagált „varázsszer”, a kokain jelentősen növelte. Freud alkotását erre redukálni ugyanakkor éppolyan meddő próbálkozás, mint Balzac regényeit mértéktelen kávéfogyasztására, vagy Schiller alkotóképességét állítólagos rothadtalma-szorgoltságára vezetni vissza. Aldous Huxley a pszichedelikumok által felkínált lehetőségekről írva Henri Bergsonra hivatkozik. „Bergson, amikor megvédte [William] Jamest azokkal szemben, akik elítélték kéjgázás kísérletei miatt, le-

szögezte, hogy a vegyszer nem okozója volt James figyelemre méltó metafizikai élményeinek, csupán alkalmat adott rájuk” (Huxley 268).

Hogy hogyan tesz szert valaki inspirációra, az a produktum (tudományos elmélet, műalkotás vagy üzleti modell) szempontjából irreleváns. Van, aki megálmodja a teória magját, mint Kekulé a benzolgyűrű szerkezeti modelljét, van, akit a Szentlélek metaforája és a neoplatonikus víziója a létezőkről, valamint a püthagoraszi ideál a számok harmóniájáról inspirál, mint Keplert a bolygók mozgástörvényeinek kidolgozásánál, vagy pszichotróp anyagok, mint Thomas de Quincy-t, Poe-t, Baudelaire-t, Rimbaud-t és még sokakat az ópium, Steve Jobsot és Ken Kesey-t az LSD, és így tovább. Kokainistával Dunát lehetne reszeszteni, Freudból azonban csak egy van. Saját tisztességben megőszült atyánkat öcsénk és húgaink molesztálásával vádolni – valóban örült gondolat, még az is lehet, hogy a kokain sugallta. Freud azonban ebből a tébolyult eszméből a múlt század egyik legfontosabb és legtermékenyebb pszichológiai teóriáját, az Ödipusz-komplexus elméletét kovácsolja ki, ami nem kábítószeres delirálásra, „kokain-személyiségre” (bármit jelentsen is ez), hanem zsenialitásra vall. Crews pozitivista-fizikalista nézőpontjából Freud III. Richard módjára görbíti púpjához az egész világot, „privát kényszereiből általános törvényeket” gyárt (Crews 2011b. 9). Hogyan tudná azonban egy eltorzult személyiségű és ítélőképességű excentrikus csodabogár, akinek Crews Freudot beállítja, az egész huszadik századi kultúrát tévútra vinni? Ahogyan a csábításelmélet esetében, úgy Crews itt sem látja a pszichoanalízis metodológiai heterogenitását, azt, hogy Freud részben csakugyan *felfedez*, ahogyan hiszi és állítja, részben azonban *megalkotja* „mélyhermeneutikáját”, azaz a lelki folyamatok értelmezési sémáit és saját tudattalan-koncepcióját. Crews a Freud, Jones és a pszichoanalitikusok első generációja által alkalmazott pozitivista legitimációs stratégiával él vissza. Popper után nyolc évtizeddel azonban azt számon kérni a pszichoanalízisen, hogy miért nem természettudomány, meddő vállalkozás.

VII. FREUD, FERENCZI, JUNG ÉS A SZELLEMEK

Freudnak nem csupán a fizikalista redukcionizmus zsákutcájából kellett kikecmeregnie, hanem egy évtizeddel később el kellett kerülnie azokat a csapdákat is, amelyeket a *fin de siècle* felerősödő okkultista-ezoterikus hulláma jelent a pszichoanalízis számára. Ahogyan Gyimesi rávilágít már említett könyvében, az okkultista fenyegetés elsősorban a spiritizmus felől leselkedett a pszichoanalízisre. A múlt századfordulón a kereszténység általánosan elfogadott, a természettudósok körében is uralkodó világnézet volt. A kereszténység pedig a túlvilági létet hirdeti: a halál után az egyéni lélek nem semmisül meg. Ha azonban ezt elfogadjuk, akkor miért is ne lehetne kapcsolatba lépni vele? Ahogyan William James megjegyzi, az igazi csoda a túlvilági élet, nem pedig a spiritizmus lehetősége

(James 1902/2009). Nicholas Goodrick-Clarke, a nyugati ezoterizmus ismert kutatója szerint a *fin de siècle* idején felerősödő okkultizmus alapja az „erős vágy a modern természettudomány és a vallásos nézetek olyasfajta összeegyeztetésére, amely vissza tudná adni az embernek a világegyetem középpontjában elfoglalt helyét és korábban élvezett méltóságát” (Goodrick-Clarke 1985. 29). A kor divatos témája a hisztéria mellett a spiritizmus. A médiumok szinte mindig nők, akik sejtelmes, színpadias tárgyi környezetben a hétköznapitól drámaian különböző, *alterált* tudatállapotba, úgynevezett „transzállapotba” kerülnek. A spiritiszta médium saját állítása és környezetének meggyőződése szerint képes halottak szellemével kapcsolatba lépni, megidézni őket, esetleg saját testét kölcsönadni nekik. Tudása természetfelettivé fokozódhat, gondolatolvasásra képes, megmondja a jövőt, a tőle nagy távolságra elásott tárgyak helyét, esetleg mentális erejével mozgat tárgyakat. Gyimesi úttörő jelentőségű könyvében – Freud esetében jelentősen, Ferenczinél kevésbé – *túldimenzionálva* mutatja be azt a szerepet, amit a spiritizmus Freud, Ferenczi és Jung életében játszott.

Jung hitt a szellemidézésben,⁸ már pályája elején is spiritiszta médiumokat tanulmányozott. Doktori disszertációját is egy ilyen médiumról, éppenséggel saját unokahúgáról írja. Excentrikus, okkultista-spiritiszta tanokban hívő anyja és nagyapja, illetve más gyermekkori élményei hatására meg volt győződve róla, hogy családjában szinte hemzsegték a parafenomének. Egy alkalommal, hogy legyőzze Freud hitetlenségét, Jung saját paranormális képességeit demonstrálva *Poltergeist*-zajokat idéz elő Freud bécsi lakásában, mégpedig olyan hatásosan, hogy a pszichoanalízis atyja néhány napig maga is úgy gondolja, paranormális jelenség tanúja volt. Freud nyitottságát és Jungba vetett mélységes bizalmát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy hisz Jungnak. Hamarosan észreveszi azonban, hogy a bútorok akkor is recsegnek, amikor Jung nincs ott. „A hiszékenységem [...] eltűnt személyes jelenlétének varázsával” együtt, írja levelében Jungnak bimbózó barátságuk elején.⁹

Gyimesi adatai szerint a spiritizmussal kapcsolatos jelenségek legrangosabb kutatási szervezetének (a londoni Társaság a Pszichikus Kutatásokért – *Society for Psychical Research*) a múlt század első évtizedeiben Freudon, Ferenczin, Jungon és más analitikusokon kívül is számos jelentős tudós tagja volt, a szervezet olyan elnökökkel dicsekedhetett, mint William James, az irodalmi Nobel-díjas Henri Bergson, a kémiai Nobel-díjas Charles Richet vagy a Nobel-díjas fizikus, John William Strutt. A „pszichikus” kutatók nagyobbik része *nem volt okkultista*, nem hitt a természetfeletti erőkből, hanem *raciónalis magyarázatokra törekedett*, valamilyen újfajta fizikai jelenség felfedezésében reménykedett, amely gyöke-

⁸ Betty „nagyobb valószínűséggel szellem, mint archetípus”, írja Jung egy spiritiszta szénszon megjelent lényel kapcsolatban. (Jung levele Fritz Künkelnek, 1946. július 10. Jung 1973. 432.)

⁹ Freud levele Junghoz, 1909. ápr. 16. Id. Fodor 2011. 76.

restül változtatja majd meg a természettudományos világgépet, ahogyan Einstein, majd a kvantummechanika felfedezései ezt részben meg is tették. A Társaság a Pszichikus Kutatásokért számos spiritiszta médium csalását leplezte le, horogra került maga Madame Blavatsky is, a *fin de siècle* legnagyobb okkultistája, a szinkretikus modern teozófia megalapítója.

A kor szereplői hol tudományos logikával, hol metafizikai spekulációkkal terhelten, hol *okkultista* szerzők nyomán vagy a felsoroltakat ötvözve próbálták a médiumok viselkedését és emberfelettinek tűnő mentális képességeiket megmagyarázni. A spiritizmus jelenségének elhelyezéséhez egy *ötdimenziós* térben kell tájékozódunk, ahol a tengelyeket (a) a *transzcendens-spirituális* dimenzió, (b) a reduktív-eliminatív *materializmus*, (c) az autonóm *pszichológiai* (funkcionális, fenomenológiai) magyarázatok, (d) a vélt rendkívüli képességek mögött feltételezett, még fel nem fedezett „*parafizikai*” (de nem természetfölötti) magyarázatok, valamint (e) az „*okkult*”, a *természetfeletti* adja. Ez az öt dimenzió természetesen mai világlátásunkat tükrözi. A 19. század vége felé az autonóm pszichológiai magyarázatok szintje még éppen csak kezdett artikulálódni, elsősorban, de nem kizárólagosan a pszichoanalízisben, ugyanakkor a transzcendens és vallásos meggyőződések, így a túlvilágba és a halhatatlan egyéni lélekbe vetett hit is, jóval erősebbek voltak, mint ma. Néhány különösen ügyes médium csalásait nem sikerült leleplezni, ezért rendkívülinek vélt képességeik sokakat – magát William Jamest is – azzal kecsegtettek, hogy segítségükkel valamilyen megdöbbentő, eddig ismeretlen, és akár a túlvilági létet is tudományosan igazoló fizikai jelenség nyomára bukkanhatnak.

Ha meg akarjuk érteni a népszerűséget, amelyet a spiritizmus a múlt századfordulón élvezett, akkor lényeges, hogy elvállasszuk egymástól azokat a motívációkat, amelyekkel az érdeklődők a jelenséghez közelítettek; így különösen fontos, hogy elvállasszuk egymástól az okkultista és a racionalista magyarázati kísérleteket. Freudot foglalkoztatta a spiritizmus, *de nem mint okkult jelenség*. Gyimesi rávilágít, hogy Freud ez irányú érdeklődése elsősorban Ferenczi hatásának volt köszönhető. Gyimesivel szemben úgy vélem, Freud spiritiszta érdeklődése csupán *érintőleges* volt, nem meghatározó sem heurisztikai, sem pedig tudományelméleti szempontból. Freud elismerte Ferenczinek, hogy életében legalább két alkalommal tapasztalt telepátikus gondolatátvitelt analízis közben. Ferenczinek írt leveleiből az is kiderül, készségesen elhiszi Ferenczinek, hogy az viszont *rendszeresen* tapasztal telepátiát bizonyos pácienseit kezelve. Ezekben az években, mutat rá Gyimesi, Freud alig tudja visszatartani „fiai”, Jungot és Ferenczit attól, hogy nyilvánosságra hozzák telepátiával kapcsolatos nagy ívű elgondolásaikat. Hangsúlyozni kell: Freud érdeklődése teljességgel racionális, vagyis éppenséggel *nem* feltételezi természetfeletti erők hatását, egyszerűen valamilyen még fel nem fedezett fizikai jelenséget képzel el a dolog hátterében, s ezt is meglehetősen szkeptikusan teszi. Freud Occam-borotvája meglehetősen éles, Ferenczié valamivel kevésbé, míg Jung számára jószerivel nem létezik ilyen.

Semmi nem utal rá, hogy az 1890-es években vagy később Freudnak különösebb erőfeszítéseket kellett volna tennie – ahogyan ezt Gyimesi (2011. 99) és a telepátiától szinte fóbiásan rettegő Ernest Jones véli – az „okkult kísértésének” legyőzésére. Egyszerűen nem volt szüksége telepátián alapuló magyarázatokra, ahogyan Laplace-nak sem Istenre. (Az ellen természetesen nem volt kifogása, hogy a tudattalant mint *racionális* magyarázatot alkalmazzák a spiritiszta médiumok esetében.) Gyimesi szerint Freud szívesen engedett volna az okkult csábításának, csupán tudománypolitikai szempontok miatt állt ellen vágyának. Nem vitatom, hogy a tudománypolitika szempontjai is befolyásolták Freudot, amikor saját magát, valamint a telepátiával kacérkodó Ferenczit és Jungot visszatartotta telepátiával kapcsolatos hipotéziseik publikációjától, természetesen nem akarta a még éppen csak legitimálódó pszichoanalízist gyanús „okkult” és spiritiszta tanokkal, szélhámosokkal és csodabogarakkal egy társaságban látni. A tudománypolitikai megfontolásoknál lényegesebbnek látom azonban az elméleti koherenciára való törekvést. „[É]lesen elhatárolom a pszichoanalízist [...] a tudás meg nem hódított területétől, és nem adok lehetőséget semmiféle félreértésre ebben a tekintetben” – írja Freud a telepátiára utalva egyik levelében egy „*pszichikus*” (azaz paranormális jelenségekkel foglalkozó) kutatónak.¹⁰ Jung és Ferenczi fejében ez idő tájt csak úgy kavarnak a legvadabb vitalisztikus és okkultista elgondolások, a telepátiára vonatkozó spekulációk. Freud joggal félhetett, hogy széthullik nem csupán az elmélete, hanem a mozgalma is, ha ő és követői belevetik magukat a bizonytalan státuszú spiritiszta jelenségek kutatásába, amelyeket jó színészi képességű, ihletett hisztérikák vagy disszociatív tünetekre hajlamos csalók produkálnak.

Ami végül Ferenczit illeti, a naturalista-pozitivista és a romantikus-természet-filozófiai tradíció két ellentétes pólusa nála nagyobb távolságra van egymástól, mint Freudnál. Ferenczi telepátia iránti ifjúkori érdeklődése élete vége felé újra felerősödni látszik. Miként Freudra, részben Ferenczire is igaz, hogy *túlnyomórészt* racionális, nem pedig okkult vagy transzcendens magyarázatokkal próbálkozik. A *Napló*ban például így spekulál: „[B]izonyosnak látszik, hogy az üldözteses tébolyban szenvedők, hasonlóan [...] a kutyákhoz, ki tudják szimatolni az emberek rejtett vagy elfojtott érzéseit [...]” Ezután két „merész lépéssel” már ott is vagyunk a médiumoknál: bármilyen „[t]ovábbi lépés egy rendkívül kifinomult [...] érzékenységhez vezetne, ami lehetővé tenné [...] egy másik ember képzeteinek a kiszáglását is. *Abból, amit eddig okkultnak és metafizikus teljesítménynek fogtunk fel, ily módon sok minden pszichofiziológiai magyarázatot nyerne.* Egy még [...] merészebb lépés azután elvezetne a spiritiszta médiumok teljesítményeihez, akik végtelenül hosszú idő elteltével is képesek a személyeknek valahol a térben tovább vibráló összkipárolgását érzékelni.” (Ferenczi 1996. 106; kiemelés tőlem.) 130 év után újra itt van velünk Mesmer *fluidum*-elmélete, amellyel

¹⁰ Freud levele Hereward Carringtonnak. Id. Gyimesi 2011. 94.

Mesmer a hipnózis jelenségét akarta megmagyarázni. Mi több, visszajutottunk a *Naturphilosophie* orfikus világszemléletéhez is. Ha figyelmesen olvassuk ugyanis a Naplót, kiderül: Ferenczi materialista elkötelezettsége korántsem olyan szilárd, mint Freudé. A *Napló*ban felveti a hipotézist, hogy az elmebetegek talán megtapasztalhatják „a materialisták számára hozzáférhetetlen immateriális valóság egy darabját”. Eljátszik a gondolattal: az emberi intelligencia talán olyasvalami, „aminek az Én ritmikus kiáramlásával az univerzumba – amely egyedül mindentudó és ennél fogva egyedül intelligens – meg kell újhodnia és regenerálnia kell” (Ferenczi 1996. 60). Az élő világegyetem Helena Blavatsky által hirdetett koncepciója jelenik itt meg, amelynek gyökerei a német *Naturphilosophie*-n, Schellingén és Goethén keresztül Paracelsusig és más reneszánsz okkultistákig nyúlnak le.

VIII. TUDATTALAN ÉS EZOTÉRIA

A tudattalan rejtélyes jelensége, a hipnózis (mesmerizmus, „állati magnetizmus”), a hétköznapi éber állapottól eltérő, a tudatos én kontrollja alól kiszabaduló, ám mégis koherenciával, belső renddel bíró mentális működések birodalma az okkultistákban a romantikától kezdődően azt a meggyőződést keltette, hogy természetfeletti erők megnyilvánulásával állnak szemben. A spiritizmus és más okkult jelenségek iránti érdeklődés fellángolása, a modern ezotériát széleskörben népszerűvé tévő Blavatsky-féle teozófia fénykora (1880–1930) részben egybeesett a pszichoanalízis konszolidációjának és elterjedésének időszakával. Ahogyan Gyimesi rámutat, a huszadik század elejének sok okkultistája vérmes reményeket táplált magában a pszichoanalízissel kapcsolatban, természetes szövetségesként, rokontudományként tekintett rá. Ha csupán Freudot nézzük, az okkultizmus és a pszichoanalízis közötti szerelem meglehetősen egyoldalú volt. „Fiai”, Jung és Ferenczi esetében azonban már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Freud, habár az 1910-es évek fordulóján még el kellett tűrnie, érezhetően rosszallta érdeklődésüket a természetfeletti iránt. Freud szellemi habitusára nézve redukcionista volt, Jung ezzel szemben ezoterikus-miszticista. Junga, ahogyan Goethére, Schellingre, Theodor Fechnerre, a pszichofizika legzseniálisabb alakjára, valamint a 19. századi tudományosság számos más képviselőjére erőteljes hatást gyakorolt az élő és szellemmel telített kvázi-transzcendens világegyetem elképzelése, amelynek forrásai Paracelsus ezoterikus elméleteiből, a reneszánsz okkultisták hermetikus filozófiájából, a zsidó és keresztény kabbalából, vagy akár a 14. század eleji rajnai miszticizmusból, Eckhart mesternek a kereszténységben egyedülálló, az Isten és az ember különbségét meghaladó, a zen buddhizmusára emlékeztető látásmódjából erednek.

Freudnak erős kézzel kellett fognia a gyeplőt nem csupán tudománypolitikai, hanem szellemi megfontolásokból is. Ahogyan Erős megállapítja:

Minden jel arra mutat, hogy ezek az emberek [Freud, Groddeck, Ferenczi és Jung – Sz. Cs.] igen hasonló forrásokból táplálkoztak, és hasonló motivációk táplálták őket: a természetfilozófia vitalisztikus elméleteitől várták „a lélek titkának” megfejtését, és azt remélték, hogy e titok birtokában hatalmas gyógyító erőre tesznek szert. [...] Mindez azonban az orvos és a tudós szerepének felvétele ellenére sarlátánkodás, jobbik esetben jámbor filozofálgatás, romantikus ábrándozás, költészet maradt volna, ha nincs Freud, aki azokból a forrásokból, elemekből és témákból, amelyek kortársait is foglalkoztatták, új, eredeti, koherens és szisztematikus rendszert hozott létre. (Erős 2004. 99–100.)

IX. KONKLÚZIÓK

Azzal, hogy a csábítási elmélettel Freud feladja természetlennek bizonyuló naturalista kísérleteit, és egy sajátos hermeneutikai tudományt és gyakorlatot alkot meg, a pszichoanalízis naturalista tendenciái távolról sem szűnnek meg, reduktív mozzanatok az érett pszichoanalízisben is bőségesen találhatóak. Ezek a mozzanatok részben valóságok, részben pedig fiktív természetűek, vagyis csupán Freud empirikus dogmatizmusát tükrözik. Deklarációi szerint Freud továbbra is a „természet tudományos” módszert adaptálja a lelki valóság vizsgálatára. Természet tudományos pályakezdése, naturalista öndefiníciói, végül a pszichoanalízis ténylegesen létező reduktív mentalitása és naturalista mozzanatai sokakat megtévesztenek az analitikus elmélet metodológiai státuszával kapcsolatban. Freud azonban valójában nem szcientista gondolkodó, hanem *hibridizálja* a modernitás reduktív attitűdjét és az ez ellen lázadó romantikus-hermeneutikai megismerésszéményt. A pszichoanalízis egyfelől a mechanizáló világmagyarázatok leginkább előretolt állása, másfelől Freudnak esze ágában sem volt a naturalizmus oltárán feláldozni az önreflexiót. Ehelyett az újkori tudomány karteziánus és empirista antropológiáit (a freudi Én), valamint a romantika természetképét démonizáló schopenhaueri-nietzschei természetfogalmat (az *Es*, vagyis az ösztön-én) egyesítő bonyolult antropológiát alkotott. A pszichoanalízis modernista és romantikus pólusa *együttesen* tette lehetővé, hogy Freud víziója központi szerephez juthasson a modernitás-posztmodernitás fordulópontjának kultúrájában és filozófiai gondolkodásában.

Freud pszichoanalízisével az újkori tudomány projektuma eljut szélső pontjához, a lélek meghódításának kísérletéhez, vagy ahogyan Rüdiger Safranski mondja, a világ varázstalanítása elérkezik végállomására. Ez a kísérlet nagy jelentőségű a modernitás sorsa szempontjából. Freud alkotása egyfelől a modernitás programjának – a létezők feletti uralomra irányuló erőfeszítésnek – a descartes-i énszobjektumra való kiterjesztése, az abszurdumig hajtott radikalizálása. Másfelől azonban a karteziánus én *lefokozásával* Freud a modernitás alapját meglehetősen érzékeny pontján kezdi ki. Ha ugyanis nem helytálló a

karteziánus *ego* önmagáról alkotott feltételezése, miszerint „[n]incs semmi, amit könnyebben vagy evidensebben észlelhetnék, mint az elmémet” (Descartes 1994a. 43), továbbá nem védhető már az az állítás sem, hogy közülünk „még a leggyengébb lelkűek is abszolút hatalmat szerezhetnének összes szenvedélyük felett, ha eléggé igyekeznének, hogy a szenvedélyeiket idomítsák és irányításuk alá vonják” (Descartes 1994b. L. cikkely), akkor nem létezik a Descartes által keresett és az énszjektumban megtalálni vélt „arkhimédészi pont”, a „végső és rendíthetetlen alap”, „valami egészen csekély dolog, ami bizonyos és rendíthetetlen” (Descartes 1994. 33). Freud pszichoanalízise ezért lesz egyszerre szélső pontja és tagadása a modernitásnak.

IRODALOM

- Bakan, David 1957. *Sigmund Freud and the Jewish Mystical Tradition*. Princeton, D. Van Nostrand.
- Binswanger, Ludwig 1955. Vorwort. In *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*. 2. kötet. Bern, Francke. 2–17.
- Crews, Frederic 2011a. Physician, Heal Thyself I. *The New York Review of Books*. 58/14 (September 29 issue).
- Crews, Frederic 2011b. Physician, Heal Thyself II. *The New York Review of Books*. 58/15 (October 13 issue).
- Descartes, René 1994a. *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz.
- Descartes, René 1994b. *A lélek szenvedélyei*. Ford. Dékány András. Budapest, Ictus.
- Erős Ferenc 2004. *Kultuszok a pszichoanalízis történetében: Egy Ferenczi-monográfia vázlat*. Budapest, Józsefvárosi Műhely.
- Ferenczi Sándor 1996. *Klinikai napló 1932*. Budapest, Akadémiai.
- Fliess, Wilhelm 1906. *Der Ablauf des Lebens, Grundlegung zur exakten Biologie*. Leipzig–Wien, Franz Deuticke.
- Fliess, Wilhelm 1907. Zum Ablauf des Lebens. *Annalen der Naturphilosophie*. Vol. 6. 121–138.
- Fodor Nándor 2011. Jung, Freud és a Poltergeist. *Imágó Budapest*. 1[22]/4. 73–82.
- Freud, Sigmund 1887/1966. Review of Averbeck's *Die Akute Neurasthenie*. In *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (a továbbiakban: *SE*). I. kötet. 35–44.
- Freud, Sigmund 1888/1966a. Hysteria. In *SE*. I. kötet. 45–72.
- Freud, Sigmund 1888/1966b. Preface to the Translation of Berheim's Suggestion. In *SE*. I. kötet. 73–80.
- Freud, Sigmund 1889/1966. Review of August Forel's *Hypnotism*. In *SE*. I. kötet. 91–98.
- Freud, Sigmund 1891/1953. *On Aphasia: A Critical Study*. New York, International Universities Press.
- Freud, Sigmund 1895/1950. Project for a Scientific Psychology. In *Aus der Anfängen der Psychoanalyse*. London, Imago. 371–466.
- Freud, Sigmund 1982. *A pszichoanalízis foglalat*. In uő: *Eszék*. Ford. V. Binét Ágnes. Budapest, Gondolat.
- Freud, Sigmund 1989. *Önéletrajzi írások*. Ford. Buda Béla et al. Budapest, Cserépfalvi.
- Goodrick-Clarke, Nicholas 1985. *The Occult Roots of Nazism: The Ariosophists of Austria and Germany 1890–1935*. Wellingborough, The Aquarian Press.
- Gyimesi Júlia 2011. *Pszichoanalízis és szpiritizmus*. Typotex, Budapest.

- Hadas Miklós 1995. Beszélgetés dr. Székács Istvánnal. *Replika*. 6/19–20. 11–41.
- Huxley, Aldous 2007. *Moksha: A tudat határai*. Ford. Székely Kata. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- James, William 1902/2009. *The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*. New York, Seven Treasure Publications.
- Jones, E. 1983. *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest, Gondolat.
- Jung, Carl Gustav 1918. *Studies in Word-Association*. London, Heinemann.
- Jung Carl Gustav 1973. *Letters I: 1906–1950*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Kandel, Eric R. 2012. *The Age of Insight: The Quest to Understand the Unconscious in Art, Mind and Brain. From Vienna 1900 to the Present*. New York, Random House.
- Mann, Thomas 1970. Freud és a jövő. In uó: *Freud*. Ford. Hevesi András és Vas István. Budapest, Officina. 265–291.
- Pléh Csaba 2010. *A lélektan története*. Budapest, Osiris.
- Pözl, Otto 1917/1960. The Relationship between Experimentally Induced Dream Images and Indirect Vision. *Psychological Issues*. 2/3. 41–120.
- Pribram, Karl H. 1969. *The Foundation of Psychoanalytic Theory: Freud's Neuropsychological Model*. In Karl H. Pribram (szerk.): *Brain and Behaviour 4: Adaptation*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Reich, Wilhelm 1977. *The Function of Orgasm*. New York, Harmondsworth.
- Ricœur, Paul 1970. *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*. New Haven – London, Yale University Press.
- Rosenzweig, Saul 1976. *Freud and Experimental Psychology: The Emergence of Idiodynamics*. In S. Koch – D. E. Leary (szerk.): *A Century of Psychology as Science*. New York, McGraw Hill. 171–193.
- Scheidt, Jürgen von 1973. Sigmund Freud und das Cocain. *Psyche*. 27. 385–430.
- Solms, M. – Saling, M. 1986. On Psychoanalysis and Neuroscience: Freud's Attitude to the Localitivist Tradition. *International Journal of Psychoanalysis*. 6. 397–416.
- Spence, Donald P. 1982. *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*. New York – London, W. W. Norton & Co.
- Stratchey, James 1966. Editor's Introduction to „Project for a Scientific Psychology”. In *SE*. I. kötet. 349–362.
- Sulloway, Frank J. 1987. *Freud, a lélek biológusa: Túl a pszichoanalitikus legendán*. Ford. Síklaki István. Budapest, Gondolat.
- Swales, Peter 1989. The Role of Cocaine in Freud's Conception of the libido. In L. Spurling (szerk.): *Sigmund Freud: Critical Assessments*. I. kötet. Routledge. 273–301.
- Thornton, E. M. 1983. *Freud and Cocaine: The Freudian Fallacy*. London, Blond & Briggs.
- Weininger, Otto 1903. *Geschlecht und Character: Eine prinzipielle Untersuchung*. Wien, Wilhelm Braumüller.
- Wittgenstein Ludwig 1963. *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Budapest, Akadémiai.